# অধ্যায় ২ ঃ সামাজিক আন্দোলনৰ সূত্রসমূহ

## অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণ সূত্র
২.৪ গাঁথনিগত কার্যাৱলী সূত্র
২.৫ সমল সংগৃহীতকৰণ সূত্র
২.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.৭ অধিক জানিবলৈ
২.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
২.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

## ২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সামাজিক আন্দোলনৰ বিভিন্ন সূত্রৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব, যেনে সূত্র আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণ, গাঁথনিগত কার্যাৱলী আৰু সমল সংগৃহীতকৰণ
- সামাজিক আন্দোলন অধ্যয়নৰ বিভিন্ন দৃষ্টিভংগী সম্পর্কে জানিব পাৰিব
- সামাজিক আন্দোলন আৰু ৰূপান্তৰৰ অধ্যয়নৰ বাবে প্রয়োজন হোৱা বিভিন্ন সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগী জানিব পাৰিব।

## ২.২ পৰিচয়

সামাজিক আন্দোলন হৈছে মানুহৰ দ্বাৰা পৰিচালিত এনে এক উমৈহতীয়া কার্য যিয়ে সামাজিক সম্পর্ক, পৰম্পৰা, মূল্যবোধ আদিৰ পৰিৱর্তন সংঘটিত কৰে। সামাজিক আন্দোলন সমূহৰ স্পষ্ট উদ্দেশ্য দেখা যায় য'ত সংগবদ্ধ দল বা সংগঠনে উমৈহতীয়া লক্ষ্য প্রাপ্তিৰ বাবে কাম কৰে। যোৱা দশকসমূহৰ ভিতৰত সামাজিক আন্দোলন আৰু উমৈহতীয়া কার্যাৱলীত অধ্যয়নৰ বাবে বিভিন্ন তাত্ত্বিক আৰু প্রায়োগিক প্রচেষ্টা চলোৱা হৈছে। এই লেখনিসমূহে নব্য-বিতর্কৰ সূত্রপাত ঘটোৱাৰ লগতে অধ্যয়নৰ নতুন শাখাৰ বিকাশ সাধন কৰিছে। তদুপৰি, সামাজিক আন্দোলন সম্পর্কীয় বিভিন্ন গৱেষণাসমূহ বিভিন্ন অধ্যয়নৰ শাখাসমূহত যেনে সমাজতত্ত্ব, ৰাজনীতি বিজ্ঞান, ইতিহাস, অর্থনীতি, যোগাযোগ আদিত বিকাশপ্রাপ্ত হৈছে। সূত্রসমূহে আন্দোলনৰ বাবে সহায়ক গাঁথনিগত পৰিৱেশ আৰু প্রেৰণাদায়ী শক্তিসমূহ বুজি উঠাত সহায় কৰে। এই অধ্যায়ৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হৈছে গাঁথনিগত কার্যাৱলী, সমল সংগৃহীতকৰণ আদি সূত্রসমূহৰ অভ্যন্তৰীণ তাৎপর্য

উপলব্ধি সহায় কৰাৰ লগতে আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণৰ ধাৰণাটো বুজি উঠাত সহায় কৰিব। এই অধ্যায়ে কিছুমান প্ৰখ্যাত সূত্ৰাৱলী যেনে সামাজিক আন্দোলন সমূহৰ কিয় সৃষ্টি হয় তাৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা সূত্ৰসমূহৰ লগত আমাৰ পৰিচয় কৰাব। সেই সূত্ৰসমূহৰ মাধ্যমেৰে কেনেকৈ সাম্প্ৰতিক সময়ৰ প্ৰাসংগিক আন্দোলনসমূহক অধ্যয়ন কৰিব পাৰি তাৰো ব্যাখ্যা আগবঢ়াব। উদাহৰণ স্বৰূপে, আমেৰিকাত আৰম্ভ হোৱা নাগৰিক অধিকাৰ আৰু নাৰীবাদী আন্দোলনসমূহক বুজিবৰ বাবে আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণ সূত্ৰৰ আলম ল'ব পৰা যায়। সমল সংগৃহীতকৰণ সূত্ৰক সাম্প্ৰতিক আধুনিক-বৈদ্যুতিক কাৰিকৰী সৰঞ্জামৰ ব্যৱহাৰৰ জৰিয়তে কেনেকৈ WTO ৰ বিৰুদ্ধে গঢ়ি উঠা মানৱ সম্পদৰ মুক্ত অভ্যুত্থান আৰু বিভিন্ন চহৰসমূহত ইয়াৰ প্ৰসাৰ, এই সকলোৰ দিশ সম্পৰ্কে জানিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। বিশেষকৈ আমি আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণ সূত্ৰ, সমল সংগৃহীতকৰণ সূত্ৰ, গাঁথনিগত কাৰ্যাৱলী সূত্ৰ আদি সূত্ৰসমূহৰ আলোচনা কৰিম। এই আলোচনাই সামাজিক আন্দোলনৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে আমাক বুজি উঠাত সহায় কৰিব।

## ২.৩ আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণ সূত্ৰ

আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণ হৈছে এনে এক ধাৰণা য'ত উপলব্ধ সুবিধাসমূহৰ ভিতৰত এজনে আনজনতকৈ কম সুবিধা লাভ কৰাৰ অভিযোগ উত্থাপন কৰে। সেয়েহে যেতিয়া এজন ব্যক্তি বা দলে আনৰ তুলনাত কম সুবিধা লাভ কৰা বুলি উপলব্ধি কৰে তেতিয়াই সামাজিক সংঘৰ্ষৰ সূত্ৰপাত হয়। এই সূত্ৰটো সামাজিক সংঘাত আৰু সামাজিক সংগ্ৰহণ এই দুই ধৰণে বিকাশপ্ৰাপ্ত হৈছে। আৰ মাৰ্টনে (R. Merton) হে তেওঁৰ প্ৰসংগ দল সম্পৰ্কীয় সূত্ৰত ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰে। মাৰ্টনে সামাজিক সংগ্ৰহণ সম্পৰ্কে বুজিবৰ বাবে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেওঁ এনে এক পৰিস্থিতিৰ কথা কৈছিল য'ত মানুহে নিজৰ যোগ্যতাতকৈ কমকৈ সা-সুবিধা লাভ কৰে অথবা অন্যান্য প্ৰাসংগিক দলসমূহৰ তুলনাত তেওঁলোকক সা-সুবিধাৰ পৰা বঞ্চিত কৰা হয়। গতিকে সামাজিক বঞ্চিতকৰণক ধণাত্মক প্ৰাসংগিক দলীয় ব্যৱহাৰ অনুগতকৰণৰ জৰিয়তে সৃষ্টি হোৱা সামাজিক সংগ্ৰহণৰ মূল চালিকা শক্তি ৰূপে গণ্য কৰা হয়। মাৰ্ক্সে সংঘাতৰ আলম লৈ আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণৰ ধাৰণাটো বিকাশ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁ উপলব্ধি কৰিছিল যে স্থিতাৱস্থাৰ বিৰুদ্ধে সৃষ্টি হোৱা অসন্তুষ্টি সম্পূৰ্ণ চৰ্তাৱলীৰ পৰিৱৰ্তে আপেক্ষিক চৰ্তাৱলীৰ দ্বাৰাহে নিৰ্ণিত হয়। টেড গাড় (Ted Gurr) মতে আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণ জল প্ৰত্যাশা আৰু যোগ্যতাৰ মাজত সৃষ্টি হোৱা এক ব্যৱধান য'ত অৰ্থনৈতিক চৰ্তাৱলী, পৰিৱেশ, ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আৰু সামাজিক প্ৰস্থিতি— এই তিনি ধৰণৰ প্ৰমূল্য জড়িত হৈ থাকে। "Why Men Rebel" গ্ৰন্থখনত টেড গাড়ে স্পষ্ট কৰিছে যে, কিয়নো মানুহ বাৰে বাৰে ৰাজনৈতিক হিংসাত লিপ্ত হয় আৰু কেনেকৈ ইয়াৰ প্ৰত্যুত্তৰ দিয়ে। তেওঁৰ মতে, হতাশাই কেৱল হিংসাৰে সৃষ্টি নকৰে বৰঞ্চ যেতিয়া মানুহে আপেক্ষিকভাৱে নিজকে বঞ্চিত বুলি অনুভৱ কৰে তেতিয়া আক্ৰমণাত্মক ব্যৱহাৰৰ সূত্ৰপাত ঘটে।

এই সূত্রই মনঃস্তাত্ত্বিক কাৰকসমূহৰ ভূমিকা সম্পর্কে আলোচনা কৰে। এই ক্ষেত্রত অসন্তুষ্টি এক উল্লেখযোগ্য কাৰক, ইয়াৰ লগতে ই সামাজিক অসন্তুষ্টি আৰু ইয়াৰ লগত সম্পর্কিত সামাজিক আন্দোলন সম্পর্কে আলোচনা কৰে। ই এক, এজন মানুহৰ আনৰ তুলনাত কোনো সম্পদ নথকা অথবা এজন মানুহে আনৰ দৰে সম্পদশালী হ'ব বিচৰা লেখিয়া একো-একোটা সৰল অভিজ্ঞতা নহয়। কিন্তু ই প্রত্যাশাৰ লগত জড়িত, মুখ্যতঃ বৈধ প্রত্যাশা য'ত সম্পদ লাভৰ অধিকাৰ অথবা ন্যার্য প্রাপ্তিৰ দাবী জড়িত হৈ থাকে। ইয়াৰ পৰা এইটো বুজা যায় যে, যেতিয়া এজন মানুহে প্রচলিত নিয়মৰ অধীনত ইপ্সিত লক্ষ্য বা বস্তু প্রাপ্তত ব্যর্থ হয়, আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণৰ ধাৰণাটো ইয়াৰ পৰাই উদ্ভৱ হয়। যেতিয়া প্রত্যাশাৰ পৰিপূৰণ নহয় তেওঁলোকে অসন্তুষ্টি আৰু হতাশাৰ সন্মুখীন হয়। ইয়াত তিনি ধৰণৰ বঞ্চিতকৰণ দেখা যায়। সেইসমূহ হ'ল—

**(ক) ক্ষয়িষ্ণু বঞ্চিতকৰণ ঃ** এই ধৰণৰ বঞ্চিতকৰণ তেতিয়া উদ্ভৱ হয় যেতিয়া এক নির্ধাৰিত জনসংখ্যাৰ প্রমূল্য সক্ষমতা ৰাষ্ট্রীয় দুর্যোগৰ বাবে নিম্নগামী হয়।

**(খ) প্রত্যাশিত বঞ্চিতকৰণ বা অনুপ্রেৰণামূলক বঞ্চিতকৰণ ঃ** ই সংঘটিত হয় যেতিয়া এটা দলৰ প্রমূল্য সক্ষমতা একে থাকে কিন্তু প্রমূল্য প্রত্যাশা বৃদ্ধি পায়।

**(গ) বর্ধিত বঞ্চিতকৰণ ঃ** ই সংঘটিত হয় যেতিয়া প্রমূল্য সক্ষমতা আৰু প্রমূল্য প্রত্যাশা একেলগে বিকাশপ্রাপ্ত হোৱাৰ পাছত পুনৰ স্থিৰ হয়।

বঞ্চিতকৰণ সূত্রৰ প্রবক্তাসকলৰ মতে কিছুমান সামাজিক আন্দোলনসমূহৰ সূত্রপাত হয় সম্পদ সেৱা আৰু সামগ্রীসমূহৰ ক্ষেত্রত মানুহৰ মনত সৃষ্টি হোৱা বঞ্চনাৰ ধাৰণাৰ পৰা।



### অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

**প্রশ্ন নং ১ ঃ** আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

.....

**প্রশ্ন নং ২ ঃ** আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণ সূত্রৰ দুটা প্রয়োজনীয় উপাদান কি?

.....

**প্রশ্ন নং ৩ ঃ** আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণৰ ধাৰণাটো কোনে প্রথমে ব্যৱহাৰ কৰিছিল?

.....

**প্রশ্ন নং ৪ ঃ** আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণৰ ধাৰণা ক্ষেত্রত কোনে সামাজিক সংঘাতৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল?

.....

**প্রশ্ন নং ৫ ঃ** বৈধ প্রত্যাশা বুলিলে কি বুজে?

.....

## ২.৪ গাঁথনিগত কার্যাৱলী সূত্ৰ

সামাজিক আন্দোলনৰ গাঁথনিগত দৃষ্টিভংগীয়ে আনুষ্ঠানিক অন্যায় আৰু অসমতা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰে যাৰ ওপৰত সাম্প্ৰতিক ৰাজনীতি পৰিচালিত হয়। এই দৃষ্টিভংগী অনুসৰি, সামাজিক আন্দোলন হৈছে এনে এক যৌথ কার্য যাৰ জৰিয়তে স্থিতাৱস্থাক প্ৰত্যাহ্বান জনোৱাৰ সমান্তৰালভাৱে ক্ষমতাৰ প্ৰচলিত গাঁথনি আৰু ইয়াৰ সম্পৰ্কৰ প্ৰতি প্ৰত্যাহ্বান জনোৱা হয়। এই দৃষ্টিভংগীয়ে সামাজিক আন্দোলনক মানুহৰ প্ৰত্যাশাৰ লগত সংযুক্ত কৰে। মানুহৰ প্ৰত্যাশা আৰু ব্যৱস্থাৱলীসমূহৰ কার্যাৱলীৰ মাজত থকা পার্থক্যই মানুহৰ মনত অসন্তুষ্টিৰ সৃষ্টি কৰে যিয়ে পৰৱৰ্তী পর্যায়ত ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা আৰু ৰাজনৈতিক নৈৰাজ্যৰ সূত্ৰপাত ঘটায়।

স্মেলজাৰ (Smelser)ৰ সামাজিক আন্দোলনৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় সূত্ৰটো গাঁথনিগত কার্যপ্ৰণালীৰ সিদ্ধান্তৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। তেওঁৰ মতে, অস্থিৰতা তেতিয়া সৃষ্টি হয় যেতিয়া কোনোবা এটা ব্যৱস্থাৰ মাজত থকা উপাদানসমূহৰ মাজত প্ৰকৃত সমন্বয় সাধন কৰিব পৰা নাযায় আৰু যিয়ে গোটেই ব্যৱস্থাটোৰ প্ৰতি প্ৰত্যাহ্বানৰ সৃষ্টি কৰে। তেওঁ সামাজিক আন্দোলনৰ উৎপত্তিৰ ছটা কাৰক চিহ্নিত কৰিছে। ইয়াৰে প্ৰথম কাৰকটো হ'ল এনে এক পৰিস্থিতি যেতিয়া মানুহে সমাজত ক্ৰমাগতভাৱে এটা নিম্ন পর্যায়ৰ প্ৰস্থিতিত বসবাস কৰে অথবা ৰাজনৈতিক অৱদমনৰ মুখাখুখি হ'ব লগা হয়। দ্বিতীয়তে, সামাজিক গাঁথনি অথবা গাঁথনিগত অসুবিধা কিছুমানেও পৰৱৰ্তী পর্যায়ত সামাজিক অস্থিৰতাৰ সূত্ৰপাত ঘটায়। উদাহৰণ স্বৰূপে, জনগোষ্ঠীসমূহৰ প্ৰতি গ্ৰহণ কৰা বৈষম্যমূলক নীতি, নৃ-গোষ্ঠীয় বৈষম্য সামাজিক আন্দোলন উৎপত্তিৰ এক অন্যতম কাৰক ৰূপে চিহ্নিত কৰিব পৰা যায়। তৃতীয়তে, বঞ্চিতকৰণ সামাজিক আন্দোলন ব্যাখ্যাৰ বাবে একমাত্ৰ আৰু পর্যাপ্ত কাৰক নহয় বঞ্চিতকৰণৰ কাৰণসমূহক বিশ্লেষণ কৰাটো গুৰুত্বপূর্ণ। চতুর্থতে, সমাজত সৃষ্টি হোৱা ক্ৰমাগত আৰু দীর্ঘকালীন অসন্তুষ্টিসমূহেও পৰৱৰ্তী পর্যায়ত সামাজিক আন্দোলনৰ সৃষ্টি কৰে। পঞ্চমতে, কার্য্যৰ বাবে সংগৃহীতকৰণে পৰৱৰ্তী পর্যায়ত সামাজিক আন্দোলনৰ সূত্ৰপাত ঘটায়। শেষত, এইটো ক'ব পাৰি যে, সামাজিক আন্দোলনৰ দৰাচলতে সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ অভাৱৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা এক পৰিঘটনা। ই চৰকাৰৰ প্ৰত্যুত্তৰ যেনে বিষয়াসকল, পুলিচ, মিলিটাৰি আদিৰ কার্যৰ ওপৰত সম্পূর্ণৰূপে নির্ভৰ কৰে।

ভাৰতবর্ষত সৃষ্টি হোৱা নাৰীবাদী আন্দোলনসমূহক গাঁথনিগত অস্থিৰতা দৃষ্টিভংগীৰ পৰা বিশ্লেষণ কৰিব পাৰি। নাৰী সম্পৰ্কীয় পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগীয়ে নাৰীক শৈশৱতে পিতৃৰ দ্বাৰা, বিবাহৰ পিছত স্বামীৰ দ্বাৰা আৰু পৰৱৰ্তী পর্যায়ত বা বৈধব্যৰ সময়ত সন্তানৰ দ্বাৰা শাসিত হোৱা দেখুওৱা গৈছে আৰু ই অস্থিৰতাৰ সৃষ্টি কৰিছে। চাকৰিৰ বজাৰখনতো মহিলা সম্পূর্ণৰূপে বঞ্চিত হ'ব লগা হৈছে যিহেতু তেওঁলোকক পাৰিশ্ৰমিকৰ ক্ষেত্ৰত আৰু চাকৰিৰ সুযোগৰ ক্ষেত্ৰত সমান সুবিধা প্ৰদান কৰা হোৱা নাই। গতিকে নাৰীবাদী আন্দোলনৰ বিকাশক সামাজিক অস্থিৰতা আৰু বৈষম্যৰ ফালৰ পৰা বিশ্লেষণ কৰিব পৰা যায়।



**অগ্রগতি নিৰীক্ষণ**

**প্রশ্ন নং ৬ ঃ** অস্থিৰতা সূত্রৰ স্রষ্টা কোন?

.....

**প্রশ্ন নং ৭ ঃ** সামাজিক আন্দোলনৰ সূত্রপাত ঘটোৱা গাঁথনিগত অস্থিৰতাসমূহ কি কি?

.....

## ২.৫ সমল সংগৃহীতকৰণ সূত্র

এই দৃষ্টিভংগী যৌক্তিক নির্ধাৰণ সূত্র (Rational Choice Theory)ৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত। এই সূত্র অনুসৰি মানুহৰ অনুপ্রেৰণাসমূহ কিছুমান নির্দিষ্ট সূত্রৰ দ্বাৰা প্রভাৱান্বিত হয়। যেতিয়া সেই লক্ষ্যসমূহ পৰিপূৰণ কৰিবৰ বাবে প্রয়োজনীয় সুবিধাৰ অভাৱ আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ প্রতিবন্ধকতাই দেখা দিয়ে তেতিয়া মানুহে যৌক্তিক সিদ্ধান্তৰ আশ্রয় লৈ কি বিষয় তেওঁলোকৰ বাবে বেছি উপযুক্ত হ'ব সেই সম্পর্কে স্পষ্ট সিদ্ধান্ত গ্রহণ কৰে। ইয়াক এই ধৰণেও ক'ব পৰা যায় যে, যুক্তিবাদী মানুহে অপৰিসীম সুখ লাভ কৰিবৰ বাবে বিকল্পসমূহৰ সন্ধান কৰে; তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ সংবেদন চেতনাক সামাজিক আন্দোলনৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰে। এই সূত্রই সামাজিক আন্দোলনক এক অস্থায়ী পৰিঘটনা ৰূপে বর্ণনা কৰিছে। এই সূত্রক 'সমল সংগৃহীতকৰণ' বুলি এইবাবেই কোৱা হয় কিয়নো মানুহে সামাজিক আন্দোলনৰ বাবে সম্পদ অথবা সুবিধাসমূহৰ ওপৰত নির্ভৰশীল হৈ পৰে আৰু সামাজিক আন্দোলনৰ সফলতা সম্পদৰ শক্তিৰ ওপৰতহে নির্ভৰ কৰে।

সমল সংগৃহীতকৰণ সূত্র অনুসৰি সামাজিক আন্দোলনৰ সফলতা কেৱল সম্পদৰ উৎৱেদী অথবা সম্পদৰ উপস্থিতিৰ ওপৰতহে নির্ভৰ কৰে। চিন্তাবিদ সকলৰ দ্বাৰা সমাদৃত গাঁথনিগত অসুবিধা, অস্থিৰতা, সংঘাত আদি কাৰণসমূহ এই সূত্রমতে সামাজিক আন্দোলনৰ সৃষ্টিৰ বাবে একমাত্র কাৰক ৰূপে বিবেচিত কৰিব পৰা নাযায়। বৰঞ্চ এই সূত্র অনুসৰি সামাজিক আন্দোলনৰ সৃষ্টি হয় সম্পদৰ উপযুক্ত আৰু নিপুন ব্যৱহাৰৰ জৰিয়তেহে, যেনে- মানৱীয়, সামাজিক, শাৰীৰিক, অর্থনৈতিক সম্পদসমূহ সামাজিক আন্দোলনৰ বাবে অনিবার্য। সম্পদৰ অভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক সংৰক্ষণৰ জৰিয়তে সামাজিক আন্দোলনৰ সৃষ্টি হয়। সাম্প্রতিক সময়ত ইণ্টাৰনেটত উপলব্ধ সামাজিক মাধ্যম, ফেচবুক, টুইটাৰ, ৰাজনৈতিক সভাসমূহৰ জৰিয়তে মানুহক ৰাজনৈতিকভাৱে সচেতন কৰি তোলা হয় যিয়ে সামাজিক আন্দোলনৰ সূত্রপাত ঘটোৱাত প্রভুত বৰঙণি যোগাব পাৰে।

সমল সংগৃহীতকৰণ সূত্রই সামাজিক আন্দোলনৰ ক্ষেত্রত 'সম্পদৰ' পর্যাপ্ত আৰু উপযুক্ত ব্যৱহাৰৰ প্রয়োজনীয়তা সম্পর্কে আমাক সজাগ কৰে। এই সূত্র অনুসৰি, সমাজত যেতিয়া এজন ব্যক্তিৰ মনত কিছু অসন্তুষ্টিৰ সৃষ্টি হয় সেই অসন্তুষ্টিসমূহক নাইকিয়া কৰিবৰ

কাৰণে তেওঁ সম্পদৰ উপযুক্ত ব্যৱহাৰৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে যিয়ে পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত সামাজিক আন্দোলনৰ সূত্রপাত ঘটায়। 'সম্পদ' বুলি ক'লে সাধাৰণতে টকা-পইচা, শ্ৰম, সামাজিক প্ৰস্থিতি, জ্ঞান, ৰাজনৈতিকভাৱে অভিজাত শ্ৰেণী আৰু সংবাদ মাধ্যমত সমৰ্থনকে সূচায়। এই সূত্ৰটোৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ সুবিধাটো হ'ল যে ই কিছুমান পৰিস্থিতিত কেনেকৈ কোনো ধৰণৰ অসন্তুষ্টি পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত ৰাজনৈতিক আন্দোলনলৈ পৰ্যবসিত হয় আৰু কিছুমান পৰিস্থিতিত কোনো ধৰণৰ অসন্তুষ্টি কিয় ৰাজনৈতিক আন্দোলনলৈ পৰ্যবসিত নহয় সেই সম্পৰ্কে এটা স্পষ্ট ধাৰণাৰ বিকাশ সাধন কৰে। এই সূত্ৰ সম্পৰ্কত উত্থাপিত আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ অভিযোগটো হৈছে যে, এই সূত্ৰই অত্যাধিক বস্তুবাদৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে যিয়ে মুখ্যতঃ টকা-পইচা বা অৰ্থনৈতিক কাৰণক ৰাজনৈতিক আন্দোলনৰ মুখ্য বিষয় হিচাপে চিহ্নিত কৰিব বিচাৰে। এনে ধৰণৰ বিভিন্ন সামাজিক আন্দোলন পৰিলক্ষিত হয় যি সমূহ এনেকুৱা এটা সময়ত সূত্ৰপাত ঘটে যেতিয়া সম্পদৰ ক্ষেত্ৰত নাটনি দেখা যায়।



## ২.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সূত্ৰসমূহে সাধাৰণতে গাঁথনিগত পৰিৱেশৰ ব্যাখ্যা কৰাৰ লগতে ইয়াৰ লগত অন্তৰ্নিৰ্মিত প্ৰেৰণা যোগোৱা শক্তিসমূহৰ ব্যাখ্যা কৰিব বিচাৰে যিয়ে সামাজিক আন্দোলনৰ সূত্ৰপাত ঘটায়। এই অধ্যায়টিৰ উদ্দেশ্য হৈছে গাঁথনিগত, ক্ৰিয়ামূলক, সম্পদ সংগ্ৰহণ আৰু লগতে আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণ ধাৰণাটোৰ তাৎপৰ্য তথা অৰ্থ সম্পৰ্কে অৱগত কৰোৱা। আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণ হৈছে এনে এক ধাৰণা য'ত এজনে আনতকৈ বৈষম্যৰ সন্মুখীন হোৱাৰ অনুভৱ ব্যক্ত কৰে। গতিকে এজন ব্যক্তিয়ে বা এটা সমূহে যেতিয়া আনতকৈ সা-সুবিধাৰ বৈষম্যৰে সংপৃক্ত হয় তেতিয়াই দৰাচলতে সামাজিক আন্দোলনৰ সৃষ্টি হয়।
- আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণ সূত্ৰটো দুটা ভিন্ন পৰ্যায়ত বিকাশপ্ৰাপ্ত হৈছিল, যেনে সামাজিক সংঘাত আৰু সামাজিক সংগ্ৰহণ। এই সূত্ৰটো প্ৰথমতে 'আমেৰিকান জোৱান' (American Soldier) শীৰ্ষক গ্ৰন্থৰ লেখক চেম্যুৱেল ষ্টোফাৰে (Samuel Stoufer) বিকাশ কৰিছিল যদিও ইয়াক আৰ মাৰ্টনে (R. Marton) প্ৰাসংগিক দলীয় সূত্ৰৰ ধাৰণাৰ সৈতে ব্যৱহাৰ কৰিছিল।
- সামাজিক আন্দোলনৰ গাঁথনিগত সূত্ৰই আনুষ্ঠানিক অন্যায় আৰু বিষমতাৰ ধাৰণাসমূহ স্পষ্ট কৰি তোলে যাৰ ওপৰত সাম্প্ৰতিক ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াসমূহ পৰিচালিত হৈ থকা দেখা যায়। এই দৃষ্টিভংগী অনুসৰি উমৈহতীয়া কাৰ্য হৈছে এক পদ্ধতিগত আৰু সংঘবদ্ধ কাৰ্যাৱলী যাৰ জৰিয়তে সমাজত চলি থকা প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ বিপক্ষে অথবা যাৰ জৰিয়তে সমাজত চলি থকা ৰক্ষণশীল ক্ষমতাৰ গাঁথনিসমূহক বা সম্পৰ্কসমূহক

প্রত্যাহ্বান জনাব পৰা যায়। এই দৃষ্টিভংগীয়ে সামাজিক আন্দোলনক বর্ধিত সামাজিক প্রত্যাশাৰ লগত সংযুক্ত কৰে।

- সম্পদ সংগৃহীতকৰণ সূত্রই স্পষ্ট কৰিব বিচাৰে যে, সামাজিক আন্দোলন কোনো কাৰণতে পর্যাপ্ত সম্পদৰ ব্যৱহাৰৰ অবিহনে সম্ভৱপৰ হৈ উঠিব নোৱাৰে। বঞ্চিতকৰণ সূত্রৰ বিপৰীতে সম্পদ সংগৃহীতকৰণ সূত্রই এইটো স্পষ্ট কৰিব বিচাৰে যে, যদি বঞ্চিতকৰণ হোৱাটো এক সম্ভাব্য আৰু অৱশ্যম্ভাৱী ঘটনা তথাপি সম্পদৰ ব্যৱহাৰৰ জৰিয়তেহে সামাজিক আন্দোলনত সূত্রপাত ঘটিব পাৰে।
- অভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক দুয়ো ধৰণৰ সম্পদৰ সংগ্রহণেই দৰাচলতে সামাজিক আন্দোলনত অৰিহণা যোগায়। যদিহে সামাজিক আন্দোলনত নেতৃত্ব প্রদান কৰা নেতাসকলৰ যোগ্যতাৰ অভাৱ দেখা যায় অথবা তেওঁলোকৰ প্রয়োজনীয় সমলৰ অভাৱ দেখা যায় তেনেহ'লে বাহিৰৰ পৰা এই ক্ষেত্রত সুবিধা লোৱা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, কৃষ্ণ বর্ণৰ লোকৰ বিদ্রোহৰ ক্ষেত্রত একাংশ শ্বেতাংগ লোকে সহায় কৰাৰ সমান্তৰালভাৱে নিম্নজাতিৰ অধিকাৰৰ দাবীত উত্থাপিত সংগ্রামৰ ক্ষেত্রত বিভিন্ন উচ্চ জাতিৰ লোকে সহায় কৰা দেখা পোৱা গৈছিল, একে ধৰণে নাৰীবাদী আন্দোলনৰ ক্ষেত্রতো বিভিন্ন সময়ত পুৰুষৰ সহায় লোৱা দেখা পোৱা গৈছিল।
- সাম্প্রতিক সময়ত ইণ্টাৰনে'ট অথবা সামাজিক মাধ্যম, ফেচবুক, টুইটাৰ আৰু ইউ টিউবৰ জৰিয়তে ৰাজনৈতিক প্রচাৰ আদি সমূহৰ মতামত সংগ্রহণৰ ক্ষেত্রত বিশেষ গুৰুত্বপূর্ণ সমল হিচাপে ব্যৱহৃত হৈ আহিছে।



## ২.৭ অধিক জানিবলৈ

**ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ**

1. Buechler, S. 2011. Understanding Social Movement : Theories from the classical Era to the present; Paradigm Publishers



## ২.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

**১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ** আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণ হৈছে মানুহৰ প্রত্যাশা আৰু উপলব্ধতাৰ মাজত সৃষ্টি হোৱা এক ব্যৱধান যি প্রধানতঃ তিনি ধৰণৰ প্রমূল্য যেনে অর্থনৈতিক অৱস্থা, ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আৰু সামাজিক প্রস্থিতিৰ লগত জড়িত হৈ থাকে। ই প্রধানতঃ

মনঃস্তাত্বিক কাৰকসমূহ যেনে অসন্তুষ্টি আৰু সামাজিক সংঘাতৰ ক্ষেত্রত ইয়াৰ সংগৃহীতকৰণ সূত্রৰ মূল উপাদান।

**২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ** আপেক্ষিকগ্রস্থিতকৰণ তত্ত্বৰ দুটা প্রধান উপাদান হ'ল - সামাজিক সংঘাত আৰু ম'বিলিটি।

**৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ** ৰবার্ট মার্টন।

**৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ** কার্ল মার্চ।

**৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ** বৈধ প্রত্যাশা য'ত সম্পদ লাভৰ অধিকাৰ অথবা ন্যার্য প্রাপ্তিৰ দাবী জড়িত হৈ থাকে। ইয়াৰ পৰা এইটো বুজা যায় যে, যেতিয়া এজন মানুহে প্রচলিত নিয়মৰ অধীনত ইপ্সিত লক্ষ্য বা বস্তু প্রাপ্তত ব্যর্থ হয়, আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণৰ ধাৰণাটো ইয়াৰ পৰাই উদ্ভৱ হয়।

**৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ** এণ্ড. স্মেলচাৰ।

**৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ** গাঁঠনিত অসুবিধা, বঞ্চিতকৰণ সামাজিক আন্দোলন, সমাজত সৃষ্টি হোৱা ক্রমাগত আৰু দীর্ঘকালীন অসন্তুষ্টিসমূহ, সামাজিক আন্দোলনৰ সূত্রপাত ঘটায়।



## ২.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

**(ক) ছুটি প্রশ্ন ঃ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)**

**প্রশ্ন ১ ঃ** আপেক্ষিক বঞ্চিতকৰণ তত্ত্বৰ মূল উপাদানটো কি?

**প্রশ্ন ২ ঃ** কেনে ধৰণৰ সমলে সামাজিক আন্দোলন গঢ়াত সহায় কৰে?

**(খ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)**

**প্রশ্ন ১ ঃ** সামাজিক আন্দোলনৰ গাঁথনিগত কার্যাৱলী দৃষ্টিভংগী সম্পর্কে আলোচনা কৰক।

**প্রশ্ন ২ ঃ** স্মেলজাৰে চিনাক্ত কৰা সামাজিক আন্দোলনৰ প্রধান সহায়কাৰী কাৰকসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***